

МРНТИ 16.21.33

Б.Момынова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы.
Алматы қаласы, Қазақстан

«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТИ: ӘЛПБИ ЖӘНЕ ЕМЛЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Аннотация: Мақалада «Қазақ» газетінде шығаруда пайдаланылған төте жазудың таңбалық, емлелік ерекшеліктері талданған. Белгілі ағартушы ғалым А.Байтұрсынұлы түзген төте жазудың қазақ мәдениетінің тарихындағы орны, жазуды тудырған тарихи жағдайлар айтылған. Газеттегі таңбалардың жазылуы мен оқылуы арасындағы айырмашылықтар мәтінмен көрсетілген. 20-дан астам жазудағы таңбалаудың оқудағы қиындықтарды тудыратыны келтірілген. Емле және норма мәселесі қарастырылған.

Тірек сөздер: жазу, жазу түрлері, әріп, таңба, жазу теориясы, әліпби, реформатор, емле, дауысты, дауыссыз дыбыстар, газет.

Б. Момынова

главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынұлы,
д-р.филол.наук, профессор,
Алматы, Казахстан

ГАЗЕТА «ҚАЗАҚ»: АЛФАВИТ И ОСОБЕННОСТИ ПРАВОПИСАНИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются орфографические особенности языка газеты «Қазақ». Также рассматривается общественная ситуация того времени и роль реформированного алфавита А.Байтұрсынұлы в истории казахской культуры. Анализированы и объяснены различия при чтении и правописании на примерах газеты «Қазақ», для этого был дан текст на арабском алфавите и транслитерация этого же текста на кириллице. Различия и трудности в орфографии и орфоэпии, в нормировании были указаны в более 20 пунктах.

Ключевые слова: письмо, типы писем, буква, знак, теория письма, алфавит, реформатор, орфография, гласные, согласные звуки, газета.

В. Момынова

Chief Researcher of the A. Baitursynuly Institute of Linguistics,
Doctor of Philology, Almaty, Kazakhstan

NEWSPAPER «KAZAKH»: ALPHABET AND SPELLING FEATURES

Annotation. The article is devoted to spelling and sign features of language of the «Kazakh» newspaper. Also the public situation of that time and a role of the reformed

alphabet of A. Baytursynuly in the history of the Kazakh culture is considered. Differences during the reading and spelling of words in the «Kazakh» newspaper were analyzed and explained, for this purpose the text on the Arab alphabet and a transliteration on Cyrillic was given. Distinctions and difficulties in spelling and normalization were specified in 20 points.

Keywords: letter, letter types, letter, sign, theory of the letter, alphabet, spelling, vowels, consonants, newspapers

Ежелгі дүниеден бермен адамзат тарихында жазулар жүйесі жасалды. Олар: пиктограмма, идеограмма (таңбалық жазу немесе бір таңбаның жеке бір сөзді білдіруі); буындық және дыбыстық жазу. Жазуды типтеудің өзге де принциптері бар. Бұл принциптерге сәйкес жазудың бес түрі бар деп саналады: 1) *фразография* – ең көне жазу түрі, символдық және таңбалар түрімен тұтас хабарламаларды жеткізу, бұл жазу кезінде хабарламалар жеке сөздерге бөлінбейді. Ал таңбалар фразограммалар деп аталған; 2) *логография* – келесі түр, мұндағы графикалық логограмма деп аталатын таңбалар жеке сөздерді жеткізу қызметін атқарады; 3) *морфемография* – логография негізінде пайда болған жазудың келесі түрі графикалық таңбалармен морфеманы, яғни ең кіші мағыналық бөлшекті таңбалайды (морфемограммалар); 4) *силлабография*, немесе буындық жазу, мұндағы силлабограммалар жекелеген буындарды білдіреді; 5) *фонография (фонемография)*, дыбыстық жазу, фонеграммалар типтік дыбыс түрлері ретінде фонемаларды таңбалайтын графикаларды білдіреді (интернеттен). Жазу жүйесі де адамзат ақыл-ойымен бірге дами келе буындық, алфавиттік принциппен түзілуге көшкен. Графикалық жүйелердің даму тарихына қарағанда адамзат жазуды икондық түрден символдық түрге, бейнеліліктен фонографикалық түрге, таңбалардың көптігінен олардың азаюына қарай жетілдіріп отырған. Соның ішінде әріптік-дыбыстық жазу – дүние елдері үшін ыңғайлы жазу түрі, мұнда таңбалардың саны аз болып, дыбысты мейлінше дәл жеткізуімен ерекшеленеді. Онда 20-дан 40-қа дейін таңбалар болады, бүгінгі күні бұл жазу түрі «жеке фоне-ма – жеке графема» принципімен көрінеді. Қазақ даласына мұсылмандықпен бірге енген ескі араб жазуы квазиәліпбилік сипатты еді, онда дауыссыз дыбыстардың таңбалануына басымдық берілді, сондықтан *консонантты әліпби* аталды. Араб жазуы оңнан солға қарай жазылады, онда 28 таңба болды. Әрбір таңба бір дауыссыз дыбысқа арналған. Дауысты дыбыстарды әріптердің асты-үстінен жазылатын арнайы диакритикалармен белгілеген және дауысты дыбыстардың оқылуы, оларды қайтіп оқу көп ретте оқушының білімі мен түсінігіне байланысты болған. Араб тіліндегі дауыстылар ұзын және қысқа болып бөлінетіндіктен, кейбір дауыссыз дыбыс таңбалары жазу кезінде ұзын дауыстыларды таңбалау мақсатында пайдаланылған. Қысқа дауыссыздар қосымша белгілер арқылы жазылған, оларды харакаттар деп атайды. Ал «а», «и», «у» дауысты дыбыстарына жеке таңбалар арналған. Осы 3 дауысты дыбыс белгіленімдермен (харакат, сукун, фатха) кейбір дауысты дыбыстар берілген. «Сукун»-ның үш түрі бар, бірі - дауыссыз дыбыстың жоғын білдіреді, «шадда» белгісі — дауыссыз дыбыстың қосарланып тұрғанын көрсетеді, «хамза» – екі дауысты дыбысты бір-бірінен ажыратады.

Қазақ даласында пайдаланылған жазу түрінің енді бірі төте жазу – қазақ жазуының тарихында өзіндік орны ерекше жазу түрі. А.Байтұрсынұлының төте жазуы оны «қазақ жазуының реформаторы» атандырды. Ол түрлендірген алфавитті белгілі түрколог Е.Д.Поливанов ұлы жаңалықтардың қатарына жатқызды. Н.Ф.Яковлев,

К.Менгес, Б.Комри сияқты шетелдік ғалымдар «Байтұрсынов алфавитінің» жетілген алфавит екенін мойындады. Орыс ғалымдары алфавиттің құндылығын: «...нельзя не отметить, что не получивший высшего образования и лишь к концу своей активной деятельности установивший контакт с русскими языковедами Байтурсунов смог встать вровень с передовой наукой», – деп баға-лады [1, 185]. «Әрі ұстаз, әрі ағартушы ретінде А.Байтұрсынұлының көңілін бөліп, қатты алаңдатқан екінші мәселе – мектептің құрылымы болса, үшінші мәселе – оқыту жүйесін (дұрысы жүйесіздікті жою) жетілдіру, оқытушылардың педагогикалық талаптарға сай болуына назар аудару» еді [2]. Өзі енгізген *төте жазуға* халық тілінің дыбыстық, лексикалық, грамматикалық ерекшеліктерін негіз етті. Ал төте жазумен «Қазақ» (1913-1918 жж., Орынбор) газетін шығаруы қазақ халқының мәдени өміріндегі баға жетпес үлес еді. Төте жазуда 24 әріп, бір дәйекші болды. Академик Р.Сыздық төте жазуға [3, 9] мынадай баға берген: «Әрі қарайғы ізденістерінде араб графикасын қазақ жазуы үшін былайша лайықтап алуды ұсынады: 1) араб алфавитіндегі жуан дыбыстарының таңбаларын алмау; 2) қазақ тіліндегі ы, е, и, о, ұ, у дыбыстарының әрқайсысына таңба белгілеу; 3) қ, ғ дыбыстарынан басқа дауыссыз дыбыстармен келген сөздердің жіңішкелігін (яғни қазіргі ә, е, і, ү дыбыстарымен айқындалатындығын) білдіру үшін сөздің алдынан дәйекше таңба қою». Газетті тікелей (лингвистикалық нұсқа) оқу бары-сында қаншама қазақ тілінің табиғи дыбыстық жүйесі толық қамтылды, жазуда сақталды дегенімізбен, ескі араб жазуы дәстүрінің, дұрысы шағатайлық жазу дәстүрінің, яғни квазиәліпбиліктің әлі позициясы беріктігін байқауға болады. «Қазақ» газетінде ескі араб жазуына тән (шағатайлық) таңбаларды пайдаланғанын да айту керек. Ондай таңбалар *خ - х, غ - ғ* дыбыстарын (мысалы *الص*) таңбалауда кездесті. «Қазақ» газетінен алынған мысалдар 1915 жылғы газеттің бірнеше нөмірінен алынды. Себебі 1915 жылы газеттің шығып тұрғанына үш жыл толған, жазуды практикада қолдану барысында ненің дұрыс, ненің бұрыстығы айқындала бастаған кез еді. Соның өзінде төтенің ескі яки шағатайлық жазу құрсауынан шыға қоймағаны сезіледі. Мысалы:

ادارگورتبېپ یدلچېچ ىسل ىسىم ئكل ىتغم ناغان ياق ادن ىسايذدراتات قىترا نانمراج ىا ىدنلب ىرىبىض ناغان لىياس ىتغم نان ىفصرطتھوكح فودىزىياب افص ىدنوح

قازاق ئىذبى ىسل ىسىم ئكل ىتغم ىسوا ادنروا ىاغون رگىبا ىالثوا اغوانس سراء نطكتوا ىقلخ قازاق ىاغون ر راب ىمالاق ادنلوق ادنلوق ىلتء ادنزؤا ىسلوب نىگىلك ان ىسايذنىقلىخ ادنؤال ىس نىسلوب لگىت ىتغم ىناغلق بىئسء ان ىناف طكس اب ىنمگن مريؤا اق ستراتسالات دىزب ناغؤب ىدبا رىب سامل-مگىرپ ادن ىسل ىسىم ئكل ىتغم قازاق نىتياطل-لىبىك اقاتامنا رىب ىكىدبا رادن يوم

ىس مېبا ىدقازاق ئىذبى ىقلخ ىاغون قىدال يوزبء ىناغلق اغلوق ىاغون نىسل ىسىم ئكل ىتغم طكتھوكح ىدقامل ىس ىبراغچ ىهدرىج رىب نىرگف تھمؤلأ ىوققولىخ ىندم ناغلق ىزوك مئرب ا بىددراتأ

ىاغون ادن ىسل ىسىم ئكل ىتغم ىدقچ الصخ زمى غئوس ىاداسلوب سرؤد زمى ىيوا ىقباتساب ىناحور ىتغم ىرىب ىدارىا مگىكېبا ىرگىفال ىل ىايض نىم ىدلا ىدلق ىقلچ قازاق ىقلخ ىدق ىرىب ىرىب ىدال ىتيزاگ ىسبىد نىسلوب ن ىدىل ىايض ىس ىچىن كېبا ىنسلوب ناد م نىرال ىچىؤۇزاج ىتېزاگ نىن ىسلجم ناچچ ىبلأ ىتصخر ىدال الم نازاق ىتخ . . ىدانس ىدىمن قازاق نىمگىد «ىطوا مارا ىوق ىسلوب بىوك الم» ىناحرا ىدلق ىادناغراغچ بؤۇق ىدال ىل ىايض قام ىيوق ىتغم ىدناقتاج بس ىدلج اب ىدن طكسلؤا قلاب رال ىاغون ىدلىبىك ىبىك ئنىل ىاقام فودىزىياب افص ىچ ىقتس ل طارص ىنمگىرؤج بىن ىس ىبىوك ىناغؤوت بىلوب مام ىاج ىلگىت بىغچ نىرؤت ئنىن ىنار بوس ىنؤؤؤد ىبلوب ىغ ىتساب ىناحور ئنىن ىرادن ىلمىم ىسور ىكچ ىا ىدل ىبرىتوا

یسقاج ربء مگز مړاب لؤب نچؤء لئءچ ملئك قارب . قوج اءفاء نءءچن لئوا ، ىءنواء سراء ىءنءا
ىءلؤوب قاباس

Кирилшеге түсірілген түрі:

Мфты сайлау

Аы жармнан артк татар дниаснда қайнаған мфтлк мсылесы чечлді. Петроград аонды мфа байзидоф хкомт тарфинан мфт сайланған хбры блінді.

Өткен с снаұға оңаы. Егер ноғай орнда осы мфтлк мсилесі бздң қазақ халқинң басина келген болса, аұзнда тлі, қолнда қаламы бар һр ноғай: қазақ хлқы талас-тартсқа үйренген, бәсеке қанина сңб қалған, мфт түгл болс сайлаұнда, бр нтымаққа кел-алмайтн қазақ мфтлк мсілеснда бриге-алмас дер еді. Бұған бзде мойндар едк.

Мфтлк мсілесн ноғай қолға алғанда, бзойладк: ноғай хлқы бздң қазақдаы емес, ерте көзі ачлған мдны хлққой, әлеумет фқрн бр жерден чғарыб, салмақды хкомтке артар деб.

Бастабқы ойымз дұрс болса да, соңғимз (ы жазылған) ... болб чқды: мфтлк мсілеснда ноғай хлқы «қазақчилқ» қлды. Алды мен роханылармен зиалылар (қайта оқу керек) фқрі екиге айрлды: брі мфтроханыдан болсн, екнчисі зиалыдан болсн десді. Газетлары, брн брі қақды, мнелді, снады...

...Хты Қазан млалары рхмт албачқан мжлсиенен газета жаздұчиларнһм зиалыларды құдб чғарғандаы қлды. Ахрнда «млакөб болса, қой арам өледі» деген қазақ мақалинң кебі келді. Ноғайлар балқ үлескендеі бажлдасбжатқанда, мфт қоймақ түгл, жаы мамболб тұрғанн көбсинбжүрген ... алмстқим чы мфа Баизидофчкі Росиа мслмандаринң роханы бастигы болб, духовни собраниенң төрине чғб отирб алды.

Енді с өтді (қайта оқу керек), өкнчден айда жоқ. Брақ келечекүчн (дәйекшелі) бұл бәримзгебр жақсы сабақ болды. (М.Д. (№144, 1915 жл, сембе аұғост 8. 144 номр).

Енді осы мәтінге сүйене отырып, таңбалық және кейбір емлелік ерекшеліктерге тоқталуға болады. 1. Ы – жазылған жерлерде бұл дыбыс кейде ы деп, кейде и деп оқылады, көбінесе сөздің соңында *ай, ей* буыны немесе «и» дыбысы келуге тиісті жерлерде *аы* буыны, *ей* буыны немесе «и» орнына «ы» жазылған (егер сөз жуан болса), «і» жазылған (егер сөз жінішке болса). Бірақ қазіргі кезде оқығанда аы – ай, еі – ей деп оқылып жүргенін ескерту керек. Бұл жерде біздің мақсатымыз жазу мен оқудың немесе жазу мен айтылымның екі басқа дүние екеніне назар аударту ғана. Соған орай қалай жазылса солай кирилшеге көшіруді мақсат тұтқандықтан, біз жоғарыдағы мәтінде түпнұсқалық жазылу тұрпатын сақтадық. Мысалы, *ноғай* (соңында ы жазылған, й деп оқылып жүр), *қазақдаы* (ы жазылады, и деп оқылады) *оңаы* (ы жазылады, и болып оқылады) *чғарғандаы, үлескендеі* (ы, і жазылған, и болып оқылады), *жаы* (ы жазылған, й деп оқылады), *аы* (ы жазылады, бірақ й/и болып оқылады). Ескерту керек: бұл жазуда да қазіргі төтедегідей қысқа «й», ұзын «и» деген жоқ, бір «и» танылады және ол екі и/й-дің орнына жүреді. Бұл ерекшелік қазіргі кездегі «й» жазылатын буындарға қатысты болған соң жеке бөліп көрсетілді; 2. Газетте «и» әрпі үнемі дауыссыз дыбыстан соң дұрысында айтылуға сәйкес «ы», «і» жазылуға тиісті жерлерде жазылған: *қазақчилқ* (ы болып оқылады), *мақалинң* (и – ы болып оқылады), *бастигы* (и жазылған ы болып оқылады), *отирб* (и жазылған), *халқинң* (и жазылады, бірақ ы болып оқылады), *басина, қанина* (и жазылады, ы болып оқылады), *бриге-алмас* (и жазылады, бірақ і болып оқылады), *көбсинб* (і деп оқылады), *мслмандаринң* (и жазылған ы деп оқылады), *төрине* (и жазылған), *екиге* (екіге деп оқылып жүр), *екнчисі* (і орнында қазіргі төтедегі и жазылған), *мжлсиенен* т.б. «Й» дыбысы «ы» және «і» дыбыстары келетін барлық позицияларда емес, көбінесе

грамматикалық формаларды жазғанда (онда да барлық грамматикалық қосымшаларды таңбалағанда емес) қолданылған, келтірілген мысалдарда көбінесе тәуелділіктің үшінші жағын білдіретін кезде жазылғаны байқалды: *мжлси*, *тәрине* т.б. Ал «ы», «і» дыбыстары түбір сөздерде анық естілетін, құмығыңқы естілетін жерлердің бәрінде де жазылмаған. Ол келтірілген мысалдардан да байқалады: *чкі, чзб, фкрн, бз, бздң, сңп, балқ, чн, мрза, ачлған, снады, мақалынң, айрлды, чгарған-дай, қды, бриге, екнчисі* т.б. Ал сөздің ең соңында жазылған: *бастығы*. Бірақ сөз соңында тұйық буын құрамында келгенде және сөз соңындағы грамматикалық қосымшалар құрамында «ы» жазылмаған: *мслмандаринң, мақалинң* т.б.; 3. Газетте қазақ сөздерінде у естілетін жерлерде тек ұ жазылған, екінші немесе үшінші буында осы күй, қалып сақталған. Мысалы, *снаұға* (ұ жазылды у болып оқылып жүр), *аұзнда, сайлаұнда* (ұ әрпі у болып оқылып жүр); 4. Дәл алдыңғы «ұ» дыбысына байланысты жағдай «ұ»-ге де қатысты: әлеумет (у болып оқылады); 5. Бірінші буында, кейде екінші буында да «е» басқа таңбамен *سحچا* (мысалы, *емес* сөзінде) (ـ) берілген, бірақ кейде екінші буыннан бастап әрі қарайғы үшінші буындағы «е» таңбасы қазіргі төтедегі «е» – мен (◦) бірдей таңбаланып отырған, мысалы, *емес, келечек* сөздеріндегі бірінші буында «е» (ـ) осылай таңбаланса, кейінгі буындарда ◦ – мен таңбаланған, *үйренген* сөзіндегі 2,3 буындардағы екі е де, қазіргі төтедегі «е»-мен (◦) бірдей. Бірақ бірінші буындағы (тұйық, бітеу буындар болса) «е» таңбасы басқа, шағатайлық таңбалық қалпын ۶ сақтағаны байқалады; 5. К-мен келген сөздер жіңішке оқылып, айтылатын болғандықтан, «к» бар жерде дәйекше қойылмаған: *көзі, екнчисі, едк* т.б.; 6. *Мдны, роханы* (сөз соңында ы жазылған, бірақ и деп оқылып жүр), себебі қазақ тілінде «ы» жаңа сөз тудырушы жұрнақ емес, бұл арада грамматикалық формаға да жатпайды; 7. «Ф» әрпі кірме сөздерде, оның ішінде діни сөздерде кездеседі, ауызекі тілде «п» айтылғанмен, жазба дәстүрінің әсері күшті болғандықтан, сөз басында «ф» жазылады: *фкр, файда*. Ф араб сөздерінде барлық позицияда кездеседі, ал орыс сөздерінде ов, ев айтылатын жерде оф, еф түрінде жазылған (басқа мақалаларда да сондай). Яғни орыс, татар фамилиялары соңында в жазылатын жерде ф жазылған: *Баизидоф*; 8. Жіңішке айтылуы тиіс сөздердің алдына дәйекше қойылған, мысалы, *бр* (дәйекшелі), *бри бри* тлі (алдында дәйекше қойылған), *учн* (дәйекшелі), мсылесы сөзінде «ы»-ның үстінде дәйекше қойылғандықтан, жіңішке и болып оқылады, соңындағы «ы» да «і» болып оқылады; 9. Ш жазылатын жерлерде қазақ сөздерінде тек «ч» жазылады: *чгарыб, чқды*; 10. «Ү» жазылатын жерлерде кірме сөздерде «о» жазылған: *хкомтке, роханьлармен*; 11. ии немесе йй жазылған жерлерді иы немесе йы деп те оқу керек, ии немесе йй жазылған жерлерді ий/йй деп те оқуға тура келеді. «И» – жартылай дауысты саналады, мысалы, *ошмз* немесе *ойймз* (қазіргі емле бойынша – ойымыз). Газетте үнемі «ы», «і» түсіріліп жазылатынын ескерек, екі ии-дің бірі сөздің жуан не жіңішке болуына қарай «і» немесе «ы» дыбыстарын таңбалаған. Сонда аталған сөз (ойымыз) болып оқылады; 12. Сөз соңында ы анық жазылады. Бірақ екінші буында, сөз ортасында анық естілсе де «ы», «і» жазылмайды. «і» тек грамматикалық формаларды білдір-генде сөздің ең соңында жазылады, қалған позицияларда (оның ішінде жоғарыда айтылғандай соңғы буын құрамында да) жазылмайды: *бздң*; 13. «І» - нің жазылуына қатысты емле, таңбалық ерекшелік «ы» - да сақталады. *Осы мфтлк мсилесі бздң ...* дегендегі ы сөз соңында ғана жазылады, қалған позицияларда жазылмайды; 14. Етістіктің жедел өткен шағының ұяң варианты ғана жазылады: *қақды, чқды, салмақ-ды*; 15. Дауысты дыбыстар жазыла бермейді, мысалы, *млалары* – молалары. Дау-ысты ү, ұ естілетін жерлерде де аталған әріптер жазылмаған: *мфти,*

мфтилік, мслмандарынн, хкометке т.б.; 16. ұ әрпі – «у» дыбысының орнына жазылады және ұұ – ұу, уу орнына да жүреді. Мұндайда «у» жартылай дауысты саналады. ұұ жазылған жерлерді кейде уы түрінде, кейде ұы түрінде, кейде ұу (ы жазылмайтындықтан, түсірілетіндіктен) деп оқуға тура келеді, мысалы, құұб (ұұ жазылғанда кейде уы түрінде, кейде ұы болады деудің себебі осында). Кейбір жүйесіздік грамматикалық қосымшалардың да, сөз түбірінің де жазылуынан көрінеді. Алұұ – сөз ішінде қатар келгенде буын жуан болса, ұу деп, ал жінішке болса, уу деп оқылады: *жазұұчиларн* (ұұ – ұу деп оқылады). «ұу» қосар (дифтонг) дыбыстардың емлесі әртүрлі болған: қуып – құұб («у» келетін жерде екі ұұ) түрінде жазылған: құұға трысұуда, оқұұчы-ларимзға тұұрасындағы, созлұұ қасарұуда т.б. Бұдан мынадай тұжырымға келуге болады: ұұ қосар дыбысы ұұ немесе ұу болмаса уы орнына жазылған, әртүрлі оқылған (мысалы, созлұұ қасарұуда – *созылу, қасару* деп оқу). *Созлұұ* – сөзінің құрамындағы «ы» жазылатын жерде «ы» жазылмағандықтан, дұрысы айтылғанда уы болады.; 17. Сөз соңында «п» естілетін немесе -ып, -іп, -п өткен шақ көсемше жұрнағы жазылатын жерлерде тек қана ұяң «б» жазылады: *баждасб, деб*; 18. Сөз басында «и», «і», «ы» жазылмайды. Бұл квазиәліпби белгілерінің бірі: *мам, чкі, с, нтымаққа* (сөз басында ы, і жазылмайды). Оқылғанда *имам, ічкі, іс* деп оқу қалып-тасқан; 19. «У» әрпі тек орыс сөздерінде жазылады, мысалы, *аугост, духовни* («у», «в» бір ғана таңбамен берілген, сөз соңында и жазылған, орыс тіліндегі *ий* грамма-тикалық формасы сақталмайды). Газетте қазақ сөздерінде мүлде «у» жазылмаған, тек «у» айтылады-ау деген жерлерде оқырман өзі «ұ»-ны «у» – деп оқи берген, мысалы, снаұға т.б. Бірақ орыс немесе басқа шетелдік сөздер құрамында «у» таңба-сы бар. Бірақ «у» таңбасы кирилше әрі «в», әрі «у» дыбысын таңбалауда пайдаланылған. Мұндай сөздер көп емес. Мысалы, Еврепе немесе Еурепе. Жоғарыда айтып өткендей, оқырманның сауатының бар-жоғы осы арада рөл ойнаған. Егер орысша жазып үйренген адам болса «Еврепе» деп, ал енді бір жерде «Еурепе» деп оқыған. Бірақ 1915 жылғы бірнеше нөмірден «Аурупа» деп жазылған сөз кездеспеді. Бұл арада қателестіріп тұрған жағдай сөздің ұшар басында тік сызықшаның (من يروا) а-таңбасына ұқсастығында (бірақ төбесінде көлденең сызығы жоқ) әрі басқа да дауысты дыбыстардың алдынан жазылуында болса керек. Бірақ осы тік сызық барлық уақытта жазыла да бермеген, яғни тұрақты әрі міндетті болмаған, содан әртүрлі оқу қалыптасқан сыңайлы; 20. х – шағатайлық خ – х таңбасымен жазылған. Мысалы, *الص, خ*. 21. Ахонды, рохани сөздерінде тек «о» жазылады, «ұ» қойып оқу дұрыс болмас еді, өйткені «о» анық таңбаланған.

Емленің қалыптанбауы сол кез үшін қалыпты жағдай десе болады. Мысалы, шылаулардың жазылуында бірізділік жоқ: *бзде* дегенде бірге жазылып тұрса, енді бір жерде бөлек жазыла берген; септік жалғаулары кейде түбірмен, негізбен біріктіріліп, кейде бөлек жазылып берілген: *чн тлің мен* т.б.; Көмекші етістіктер мен негізгі етістіктердің жазылуында ала-құлалық болған, мысалы, *кел-алмайтн*. Бұл арада жазуда айтылу нормасы сақталғаны байқалады. Егер көмекші етістік толық жазылса, *келе* болады, бұл екі дауысты дыбыстың қатар келуіне байланысты жазудағы қиындықты тудырған. Сондықтан болар дефиспен жазылған және *келе* сөзінің құрамындағы «е» түсіріліп жазылған; шеттілден енген сөздерді жазуда тұрқы, тұрпаты қабылданып отырған тілдегі нормамен жазылатын басымдығы бар. Мысалы падша сөзі тек қана ш-мен жазылады, себебі сөзі қабылдаған тілде солай жазылған. Ал қазақ сөздерінің бәрінде барлық позицияда ш жазылатын жерлерде тек ч жазылған, мысалы, үчн, кеч т.б.

1915 жылы «Қазақ» газетінде дауыссыз дыбыстарды таңбалаудағы ескі шағатай жазуының квазиәліпбилік сипатының басымдығы, яғни таңба берілсе де дауыстылардың жазылмауы, ертеден келе жатқан жазу дағдысының күшін байқатады. Нағыз квазиәліпби болмаса да, төте жазуда емле әсерінен квазиәліпбилік белгілер барын жоққа шығару қиын. Әр дыбыс бір таңбаға ие болды дегенмен, олар жазуда таңбасынан айрылған. Оның негізгі себебін емленің толық түзілмеуінен көруге болады. Ал сөздің толық нұсқасын инерциямен оқып барып, нәтижесінде дұрыс сөйлем шығаруға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М. Репрессированная тюркология. – Москва: Восточная литература, 2002.
- [2] Момынова Б. «Қазақ» газетіндегі қоғамдық-саяси лексика. – Алматы: Арыс, 1998. – 131 б.
- [3] Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынұлы (Өмірі мен қызметі туралы) // А.Байтұрсынұлы. «Тіл тағлымы». – Алматы, 1992.